

Таку саму експресію передають розмовні варіанти лексеми *інтелігент* із суфіксами -*цин*-, -*ик*-: „Не тікай від того, що болить тобі, що складне й незрозуміле. Це *інтелігентщина*”; „Ти, крім того, ще й *інтелігентник*. Ось воно що”.

Негативну конотацію має й лексема *міщанин* (*міщанка*), що стає синонімом малоосвіченості, соціальної байдужості, пор.: „Я знаю, що – істит, а хіба ти думаєш, що мені не цікаво бути на іститі? Хіба я така вже *міщанка*”; „Тому, що тоді вона була просто *Надею*, вона була нареченою, а тепер вона була б „*міщанкою*”, „*баластом*”, „*безпартійною*” „*сволоччю*”; „Він .. малював собі розпуку й горе допіру покинутих *міщан* – і це давало йому *злісну втіху*”. Малочастотні назви *купець* / *кутчиха* – це знаки „старого”, дореволюційного, соціально-класового розшарування в суспільстві: „його *сестра*, що колись була мені рідною *тіткою*, – *вдруге* *замужем* за *вихрестом-купцем*”.

Наведені міркування переконливо підтверджують стилістичну домінуючість суспільно-політичної лексики як складника індивідуально-автоського словника Б. Антоненка-Давидовича.

Література

1. Мова і час. – К., 1977.
2. Словник української мови: В 11 т. – К., 1971 – 1980.

Дмитро Лісничий*,
НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ)
УДК 811.161.2'37

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ДЕНДРОНІМІВ І МОДЕЛІ ЇХ ДЕФІНІЦІЙ (НА МАТЕРІАЛІ “СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” В 11-ТИ ТОМАХ)

У дослідженні визначено семантичну структуру лексичного значення 317-ти дендронімів зі “Словника української мови” в 11-ти томах (СУМ), проаналізовано 10 інтегральних і 91 диференційну семи, що характеризують усю деревну рослину та її частини (стовбур і деревину, кору, крону, гілки та пагони, кореневу систему, листя, квітки, плоди та насіння). У прийомах визначення дендронімів у сучасних тлумачних словниках відобразилася троїста належність назв деревних рослин: до системи загальноживаної лексики (власне лінгвістичний фактор), до ботанічної термінології та класифікації, а також до агрономічної класифікації, підказаної господарським досвідом людини (екстралінгвістичні фактори).

Виділення в дендронімі сем здійснюється шляхом зіставлення його з іншими назвами деревних рослин, які мають з ним семантичну спільність. Компонентний аналіз дендронімів, суть якого полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, за якими лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються, відрізняються від інших способів опису семантики слова своєю економічністю, компактністю та зручністю. Аналіз значення семантичних компонентів дендронімів є надзвичайно важливим для лексичної семантики, бо саме у цей спосіб можна визначити ступінь подібності й відмінності між словами лексико-семантичного класу (ЛСК) „Назви деревних рослин”.

У мовознавстві сему (з грецької *sema* – знак) визначають як „мікрокомпонент, який характеризує окремий бік предмета номінації або відношення до нього” [5: 43], „мінімальну, граничну одиницю плану змісту”, яка реалізується, „компонент семіми – елементарного значення слова (ЛСВ слова)” [8: 437], „мінімальну семантичну одиницю двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне лексичне чи граматичне

* © Д. Лісничий, 2006

значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць” [6: 530], а набір сем — як „елементарні відображення в мові різноманітних сторін і якостей позначуваних предметів і явищ дійсності” [8: 437].

М. В. Цветков зауважує, що основними ознаками семантичного компонента (семи) є „його елементарність (подальша нерозкладність на дрібніші одиниці), одноплановість (належність лише до плану змісту), а також універсальність” [7: 63].

У межах кожної семи Й. А. Стернін виділяє два принципові компоненти — семантичну ознаку та семний конкретизатор. Семний конкретизатор — це частина семи, яка обмежує певну семантичну ознаку [5: 45]. Наприклад, у складі лексичного значення ЛСВ *тополя* [СУМ, X, 198] виділяється сема ‘висота стовбура’, до складу якої входять семантична ознака ‘розмір по вертикалі’ і семний конкретизатор ‘високий’. Семантичні ознаки поділяються на закриті, які мають антонімічні семні конкретизатори, що обмежують певну семантичну ознаку, й відкриті, які не передбачають антонімічних семних конкретизаторів (відповідні конкретизатори в межах таких ознак утворюють завжди відкритий ряд) [5: 46]. Наприклад, закрита семантична ознака в семі ‘висота стовбура’ містить семні конкретизатори з двома антонімічними полюсами ‘високий’ (‘велетенський’, ‘великий’, ‘високий’) і ‘низький’ (‘карликовий’, ‘короткий’, ‘невеликий’, ‘невисокий’, ‘низенький’, ‘низький’). Відкрита семантична ознака в семі ‘форма листя’ містить відкритий ряд семних конкретизаторів ‘видовжене’, ‘видовжено-ланцетне’, ‘віялоподібне’, ‘вузьке’, ‘довгасте’, ‘довге’, ‘зубчасте’, ‘ланцетоподібне’, ‘лапате’, ‘лускоподібне’, ‘недорозвинуте’, ‘нерівнобоке’, ‘овальне’, ‘перисте (пірчасте)’, ‘плескате’, ‘п’ятюлопате’, ‘серцевидне (серцеподібне)’, ‘тричасте’, ‘цільне’, ‘широке’ та ін.

У семній структурі слова найзагальнішими є семи граматичного характеру — граміми, які уточнюються за допомогою сем лексико-граматичного характеру, наявних у лексичних значеннях слів однієї частини мови, але неоднакових для всіх цих слів [2: 33]. У значенні дендронімів граматична сема ‘предмет’ конкретизується лексико-граматичною семою ‘неістота’. У зв’язку з тим, що компонентний аналіз — не суто логічна, а логіко-лінгвістична операція, Е. М. Мечникова до сем, наявних у структурі лексичного значення ЛСВ *роза*, відносить ще й категоріальні семи ‘предметність’, ‘загальність’ і ‘конкретність’ [4: 32].

Семи, які стосуються лексичного значення дендронімів, характеризуються за такими ознаками [5: 54–85]:

1) за розрізнювальною силою — інтегральні семи, спільні семи для значень групи слів та диференційні семи, які розрізняють значення порівнюваних слів, які виконують у групі слів розрізняльні функції. Центральною та ієрархічно головною в структурі семі є архісема, або гіперсема — центр та опора семі, спільний семантичний компонент, родово інтегруюча сема, властива всім одиницям певного класу, яка відображає їхні загальні категоріальні якості й ознаки. За допомогою диференційних (видових) сем, або гіпосем, які створюють індивідуальність слів і диференціюють їх, описуються відмінності одиниць семантичного поля. Диференційні семи не є унікальними, бо можуть повторюватися в різних комбінаціях у ряді слів. Архісеми та диференційні семи знаходяться в гіперо-гіпонімічних відношеннях. У структурі семі архісема завжди є автономною, незалежною, а всі інші семи прямо або через інші семи визначають архісема, конкретизують її [3: 26, 29; 2: 34; 8: 437]. Наприклад, у дендронімах однією з інтегральних сем є ‘характеристика насіння’, до складу якої входять 5 диференційних сем ‘тип насіння’, ‘розмір насіння’, ‘форма насіння’, ‘придатність насіння для харчування людини’ і ‘галузь використання (застосування) насіння’. Слушною є пропозиція Й. А. Стерніна вживати термін ‘інтегральна сема’ для всіх спільних сем порівнюваних слів, незалежно від ступеня абстракції семи, а термін ‘архісема’ — на позначення найзагальнішої семи індивідуального лексичного значення, яка відносить

предмет до певного класу [5: 58–59]. У лексичному значенні будь-якої назви рослини роль архісеми виконує сема 'життєва форма рослини';

2) за ступенем яскравості — яскраві семи, які лежать ніби на поверхні мовної свідомості та в першу чергу пригадуються й називаються при поясненні носієм мови значення слова, і слабкі семи, які поступаються яскравим за психологічною усвідомленістю в структурі значення. Наприклад, для значення ЛСВ *береза*¹ [СУМ, I, 160], імовірно, яскравими є семи 'колір кори' („білокоре дерево") і 'форма листя' („серцевидне"), а слабкими — 'довжина гілок' („довгі") і 'товщина гілок' („тоненькі"); для значення ЛСВ *груша* I [СУМ, II, 183] яскравою, можливо, є сема 'форма плодів' („переважно мають форму заокругленого конуса"), а слабкими — 'колір листя' („темно-зелене") і 'характеристика листя за тактильними відчуттями' („цупке"); у значенні ЛСВ *троянда* I [СУМ, X, 288] яскравими, очевидно, є семи 'метаморфоз пагонів' („стебла, звичайно вкриті колочками"), 'розмір квіток' („великі"), 'колір квіток' („червоного, рожевого, білого або жовтого кольору") і 'запах квіток' („запашні"), а слабкою — 'характеристика рослини за віком' („багаторічна рослина");

3) за характером виявлення в значенні — експліцитні семи, представлені у значенні безпосередньо, вони не містяться в якихось інших семмах, наповнюють структуру значення, розташовуючись одна за одною, і приховані семи, які містяться в інших семмах і наповнюють значення „вглибину". Наприклад, у значенні ЛСВ *азалія* [СУМ, I, 23], до складу якого входить сема 'ареал поширення рослини' („південна гірська рослина"), прихованим є компонент цієї семи „гірська";

4) за характером конкретного змісту:

а) постійні семи, які відображають ознаки, властиві об'єкту завжди, та імовірнісні семи, які відображають ознаки, властиві об'єкту не завжди, з певним ступенем імовірності, й у словнику відображаються одиницями тлумачення „як правило", „часто", „частіше", „іноді", „зрідка", „в основному", „більшість", „звичайно", „час від часу", „переважно". Наприклад, у ЛСВ *анабазис* [СУМ, XI, 666] імовірнісною є сема 'ареал поширення' („рослина, поширена переважно в Середній Азії"), у ЛСВ *вишня* I [СУМ, I, 544] — семи 'життєва форма' („плодове дерево (іноді кущ)") і 'довжина гілок' („звичайно з довгими гіллячками"), у ЛСВ *малина* I [СУМ, IV, 607] — сема 'колір плодів' („з ягодами звичайно темно-червоного кольору"), у ЛСВ *суничник* 3 [СУМ, IX, 842] — сема 'колір квіток' („з білими, зрідка рожевими квітками");

б) позитивні семи, які відображають ознаку, наявну в денотаті, і негативні семи, які відображають відсутність у денотаті певної ознаки та поділяються на 2 різновиди: інклюдивні негативні семи, які заперечують наявність окремих конкретних ознак у предмета, виконують диференційні функції в системі мови, відмежовуючи значення від інших значень певного тематичного ряду, і, як правило, відображені у словникових дефініціях одиницями метамови — „позбавлений", „який не має", „без", „який не містить", „який стосується не..." та ін., та ексклюзивні негативні семи, які заперечують наявність усіх ознак предмета, що не збігаються з ознаками, відображеними в значенні у вигляді позитивних сем. Прикладом інклюдивної негативної семи у ЛСВ *антіпка* [СУМ, I, 50] є сема 'непридатність плодів для харчування людини' („з плодами, непридатними для споживання"), у ЛСВ *кшмиши* [СУМ, IV, 158] — сема 'характеристика плодів за відсутністю насіння' („без насіння"), у ЛСВ *непиль* [СУМ, V, 331] — сема 'характеристика рослини за постійною наявністю листя' („з якого не опадає листя"), у ЛСВ *саксаул* [СУМ, IX, 17] — сема 'кількість (густота) листя' („безлистя"), у ЛСВ *шпичина* I [СУМ, XI, 455] — сема 'форма квіток' („з простими, не махровими квітками").

На думку М. В. Нікітіна, ступінь чіткості компонентного аналізу семантики визначається тим, наскільки розроблено в досвіді, діяльності та свідомості людей є та або інша предметна галузь: компонентний аналіз не може бути системнішим за дійсність

і діяльність людини на відповідних ділянках [3: 31, 35]. Г. В. Колшанський зазначає, що у структурі лексикографічної дефініції знаходить адекватне відображення мовна картина світу, яка породжується свідомістю людини у зв'язку з її практичною діяльністю. Він підкреслює, що саме ставленням людини до якого-небудь предмета чи явища світу на певному рівні оволодіння цим світом і пояснюється не лише майбутній вибір назви до нього, а й спосіб його опису, що відображає практичне використання відповідного об'єкта [1: 32].

Серед 317-ти дендронімів, зафіксованих СУМом, лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) з однією семою становлять 1,58 % (5 ЛСВ), з 2-ма — 12,62 % (40 ЛСВ), з 3-ма — 15,14 % (48 ЛСВ), з 4-ма — 17,35 % (55 ЛСВ), з 5-ма — 19,24 % (61 ЛСВ), з 6-ма — 16,40 % (52 ЛСВ), з 7-ма — 9,78 % (31 ЛСВ), з 8-ма — 5,05 % (16 ЛСВ), з 9-ма — 2,21 % (7 ЛСВ), з 10-ма — 0,32 % (1 ЛСВ), з 12-ма — 0,32 % (1 ЛСВ). Прикладом односемного ЛСВ є *марель* „сорт вишні” [СУМ, IV, 626] (сема ‘вказівка на сорт рослини’); двосемного — *хамеропс* „кущ або дерево родини пальмових” [СУМ, XI, 16] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’); трисемного — *папайя 1* „плодова тропічна рослина; динне дерево” [СУМ, VI, 56] (семи ‘ареал поширення рослини’, ‘наявність синонімічної назви рослини’, ‘наявність плодів’); чотирисемного — *кизил 1* „чагарникова рослина або деревце з жовтими квітками та їстівними ягодами” [СУМ, IV, 148] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘колір квіток’, ‘тип плодів’, ‘придатність плодів для харчування людини’); п’ятисемного *акант 1* „південна трав’яниста, рідше кущова рослина з великими зубчастими листками; вирощується як декоративна” [СУМ, I, 26] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘розмір листя’, ‘форма листя’); шестисемного — *драцена* (*Dracaena*) „чагарникова або деревоподібна субтропічна рослина з вічнозеленим видовженим листям та білими або жовтуватими квітками” [СУМ, II, 409] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘форма листя’, ‘колір квіток’); семисемного — *аралія* „високий колючий чагарник або деревце з великим листям і дрібними квіточками, зібраними у волоті, яке вирощують переважно як декоративну рослину” [СУМ, XI, 667] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘висота стовбура’, ‘метаморфоз пагонів’, ‘розмір листя’, ‘розмір квіток’, ‘тип суцвіття’); восьмисемного — *сосна 1* „вічнозелене хвойне дерево, переважно з прямим високим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками” [СУМ, IX, 469] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘висота стовбура’, ‘форма стовбура’, ‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘форма листя’, ‘форма існування листя’, ‘тип плодів’, ‘розмір плодів’); дев’ятисемного — *рододендрон* (*Rhododendron L.*) „рід вічнозелених, рідше листопадних, з великими квітками різного забарвлення чагарникових рослин родини вересових, які ростуть у гірській місцевості і розводяться як декоративні” [СУМ, VIII, 597] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’, ‘вказівка на рід рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘розмір квіток’, ‘колір квіток’); десятисемного — *катальпа* (*Catalpa Scop.*) „південне дерево родини бігнонієвих, що має велике листя серцеподібної форми, запашині квітки й круглі грубі стручки” [СУМ, IV, 117] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘розмір листя’, ‘форма листя’, ‘запах квіток’, ‘тип плодів’, ‘форма плодів’, ‘характеристика плодів за міцністю’); дванадцятисемного — *ялиця 1* (*Abies Mill.*) „високе вічнозелене дерево родини соснових з густою пірамідальною кроною, м’якою плескатою хвоєю і великими шишками” [СУМ, XI, 643] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘висота стовбура’, ‘форма крони’, ‘густота крони’,

‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘форма листя’, ‘форма існування листя’, ‘характеристика листя за тактильними відчуттями’, ‘тип плодів’, ‘розмір плодів’).

Семантична структура лексичного значення назв деревних рослин у СУМі представлена 10-ма інтегральними семами, до складу яких входить 91 диференційна сема: 1) інтегральна сема ‘характеристика усієї рослини’ (з 12-ма диференційними семами ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’, ‘вказівка на рід, вид або сорт рослини’, ‘характеристика рослини за віком’, ‘культивованість / некультивованість рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘темпи розвитку рослини’, ‘наявність специфічних речовин у рослині’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘наявність синонімічної назви рослини’); 2) інтегральна сема ‘характеристика стовбура (або стебла) й деревини’ (з 12-ма диференційними семами ‘висота стовбура’, ‘товщина стовбура’, ‘форма стовбура’, ‘запах деревини’, ‘колір деревини’, ‘наявність великої кількості соку (м’ясистість)’, ‘наявність специфічних речовин у деревині’, ‘маса деревини’, ‘міцність деревини’, ‘стійкість деревини до гниття’, ‘галузь використання (застосування) деревини’, ‘оцінна характеристика стовбура або деревини’); 3) інтегральна сема ‘характеристика кори’ (з 4-ма диференційними семами ‘колір кори’, ‘характеристика кори за тактильними відчуттями’, ‘наявність специфічних речовин у корі’, ‘галузь використання (застосування) кори’); 4) інтегральна сема ‘характеристика крони’ (з 3-ма диференційними семами ‘розмір крони’, ‘форма крони’, ‘густота крони’); 5) інтегральна сема ‘характеристика гілок і пагонів’ (з 9-ма диференційними семами ‘довжина гілок’, ‘товщина гілок’, ‘форма гілок’, ‘кількість гілок на стовбурі’, ‘запах гілок’, ‘метаморфоз пагонів’, ‘гнучкість гілок’, ‘галузь використання (застосування) гілок і пагонів’, ‘оцінна характеристика пагонів’); 6) інтегральна сема ‘характеристика кореневої системи’ (з 5-ма диференційними семами ‘спосіб розташування коріння’, ‘форма коріння’, ‘довжина коріння’, ‘наявність специфічних речовин у корінні’, ‘галузь використання (застосування) коріння’); 7) інтегральна сема ‘характеристика листя’ (з 13-ма диференційними семами ‘кількість (густота) листя’, ‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘розмір листя’, ‘форма листя’, ‘колір листя’, ‘форма існування листя’, ‘спосіб розташування листя’, ‘запах листя’, ‘характеристика листя за тактильними відчуттями’, ‘структура листя’, ‘наявність у листі великої кількості соку’, ‘наявність у листі ефірних речовин’, ‘галузь використання (застосування) листя’); 8) інтегральна сема ‘характеристика квіток’ (з 11-ма диференційними семами ‘розмір квіток’, ‘колір квіток’, ‘форма квіток’, ‘запах квіток’, ‘кількість квіток’, ‘характеристика квіток за статтю’, ‘характеристика квіток за тактильними відчуттями’, ‘наявність нектару у квітках’, ‘тип суцвіття’, ‘смак суцвіття’, ‘оцінна характеристика квіток’); 9) інтегральна сема ‘характеристика плодів’ (з 17-ма диференційними семами ‘наявність плодів’, ‘тип плодів’, ‘форма плодів’, ‘розмір плодів’, ‘колір плодів’, ‘запах плодів’, ‘характеристика плодів за міцністю’, ‘характеристика плодів за тактильними відчуттями’, ‘придатність / непридатність плодів для харчування людини’, ‘смак плодів’, ‘період дозрівання плодів’, ‘галузь використання (застосування) плодів’, ‘соковита м’якоть плодів’, ‘характеристика плодів за наявністю специфічних речовин’, ‘характеристика плодів за відсутністю насіння’, ‘спосіб поширення плодів’, ‘оцінна характеристика плодів’); 10) інтегральна сема ‘характеристика насіння’ (з 5-ма диференційними семами ‘тип насіння’, ‘розмір насіння’, ‘форма насіння’, ‘придатність насіння для харчування людини’, ‘галузь використання (застосування) насіння’).

У пропонованій статті подається аналіз інтегральної семи ‘характеристика плодів’, до складу якої входить найбільша кількість диференційних сем (17).

Сема ‘наявність плодів’, маркерами якої виступають прикметники *плодовий*, *фруктовий* та *ягідний*, властива 24-м ЛСВ (7,57 %) на позначення насіннячкових і їхніх

сортів (груші), кісточкових і їхніх сортів (сливи), цитрусових, ягідних, горіхоплодових, а також екзотичних (насінячкових і кісточкових) культур, наприклад: *кипариска 1* [СУМ, IV, 150] („плодове дерево”), *чорниця 1* [СУМ, XI, 355] („ягідний чагарник”), *яблуня* [СУМ, XI, 619] („фруктове дерево”).

Наявністю семи ‘тип плодів’ характеризуються 42 ЛСВ (13,25 %) на позначення насіннячкових, кісточкових і їхніх сортів (вишні), ягідних і горіхоплодових культур, некультивованих листяних рослин, деревних лян і їхніх сортів (винограду), рослин-екзотів (насінячкових, кісточкових і горіхоплодових культур, некультивованих листяних рослин і деревних лян), а також хвойних рослин. Ця сема вказує на такі плоди, як *біб* (міхурник), *горіх* (кокосова пальма, мигдаль), *жолудь* (дуб), *кістянка* (дерен, кизил, шпанка), *складна кістянка* (малина), *стручок* (катальпа), *суліддя* (виноград, горобина, лимонник), *шишка* (сосна, ялиця), *яблуко* (фотинія) та *ягода* (лохина, чорниця), наприклад: *горобина 1* [СУМ, II, 135] („дерево з ягодами, які ростуть гронами”), *дуб 1* [СУМ, II, 428] („дерево з плодами — жолудями”). На відміну від наукової та науково-популярної ботанічної літератури СУМ не розрізняє у дефініціях назв деревних рослин такі типи плодів, як *кістянка* (наприклад, *вишня 1* [СУМ, I, 544]), *складна кістянка* (наприклад, *малина 1* [СУМ, IV, 607]) та *суліддя* (наприклад, *виноград 1* [СУМ, I, 441]), а фіксує їх узагальнено словом *ягода*. У ЛСВ *жерен 2* [СУМ, II, 520] („чагарник або дерево з подібними до ягід шишками”), *мушмула 1* [СУМ, IV, 834] („невелике дерево або кущ з грушоподібними плодами”), *фісташка 1* [СУМ, X, 601] („рослина з плодами, схожими на горіхи”) і *фотинія* [СУМ, X, 631] („дерево або кущ з схожими на дрібні яблука плодами”) сема „тип плоду” реалізується за допомогою типологічного порівняння плодів горіхоплодових та екзотичних насіннячкових культур, а також некультивованих листяних і хвойних рослин з плодами інших культурних груп. Для точнішого визначення типу плоду в дефініціях ЛСВ можуть вживатися прикметники та дієприкметники, наприклад: *міхурник* [СУМ, IV, 757] („рослина з плодами у вигляді здутих бобів”). Деякі ЛСВ реалізують цю сему через одночасну вказівку на реалію, до якої подібний цей плід, і наукову назву типу плоду, наприклад: *Δ ріжкове дерево* [СУМ, VIII, 559] („дерево, що має плоди у вигляді ріжка або стручка”).

Сема ‘форма плодів’ наявна в 10-ти ЛСВ (3,15 %) на позначення насіннячкових (форми *заокругленого конуса*, *кулястий*) і горіхоплодових (*овальний*) культур, сортів насіннячкових (груш, яблук) (*довгасто-конічної форми*) і кісточкових (слив) (*видовжений*, *круглий*) культур, а також екзотичних листяних дерев (*круглий*), наприклад: *груша 1* [СУМ, II, 183] („дерево з плодами, що переважно мають форму заокругленого конуса”), *ренклод* [СУМ, VIII, 505] („сорт сливи з круглими плодами”), У ЛСВ *лавровишня 1* [СУМ, IV, 430] („дерево або кущ із плодами, схожими на вишні”) і *цитринівка¹* [СУМ, XI, 221] („сорт груші, що формою нагадує лимон”) ця сема, розкриваючи зміст внутрішньої форми слів, реалізується за допомогою порівняння плодів кісточкової культури та сорту насіннячкової культури відповідно з плодами кісточкової та цитрусової культур.

Сема ‘розмір плодів’ стосується 14-ти ЛСВ (4,42 %) на позначення насіннячкових, кісточкових, цитрусових, ягідних та екзотичних горіхоплодових культур, сортів насіннячкових (груш, яблук) і кісточкових (абрикос, вишень, слив) культур, а також хвойних дерев, які мають дуже великі, великі або невеликі (дрібні) за розміром плоди, наприклад: *баба⁵* [СУМ, I, 75] („рід великих груш”), *китайка²* 1 [СУМ, IV, 155] („сорт яблуні з невеликими плодами”), *мореля 1* [СУМ, IV, 802] („сорт абрикоси з дрібними плодами”).

Сема ‘колір плодів’ наявна у 32-х ЛСВ (10,09 %) на позначення кісточкових культур і їхніх сортів (слив), насіннячкових, цитрусових, ягідних, екзотичних горіхоплодових культур, некультивованих листяних рослин, а також деревних лян та їхніх сортів (винограду), на що вказують у словникових дефініціях колористичні прикметники

ядерної, периферійної та дифузної зон ЛСГ „Назви жовтого кольору” (*жовтий, жовтогарячий, жовто-зелений, жовтуватий, оранжевий, оранжево-червоний*), „Назви червоного кольору” (*темно-червоний, червоний*), „Назви синього кольору” (*сине-чорний, темно-синій, фіолетовий*), „Назви білого кольору” (*білий, білосніжний*), „Назви зеленого кольору” (*зелений*), „Назви коричневого кольору” (*коричневий*), „Назви чорного кольору” (*чорний*), наприклад: *рислінг 1* [СУМ, VIII, 540] („сорт білого винограду”), *тєрен 1* [СУМ, X, 85] („кущ, що дає темно-сині плоди”). Деякі ЛСВ на позначення цитрусових і ягідних культур, а також некультивованих листяних рослин реалізують цю сему через варіювання кольорів плодів, наприклад: *смородина 1* [СУМ, IX, 417] („рослина з чорними, білими, червоними або жовтими ягодами”), *цитрон 1* [СУМ, XI, 221] („рослина з плодами жовтого або жовтогарячого кольору”). У дендронімах, які мають двочленну структуру („деревна або кущова рослина” — „плід цієї рослини”), ця сема наявна лише в першому, номінативному значенні „назва деревної або кущової рослини”. Виняток становить лексема *журавлина*, обидва ЛСВ якої містять сему „колір плодів”: *журавлина 1* „вічнозелена кущова сланка рослина з тонкими ниткоподібними гілками, що дає червоні їстівні ягоди; клюква” [СУМ, II, 547] і *журавлина 2* „червона кисла ягода цієї рослини” [СУМ, II, 548].

Сема ‘запах плодів’ розкривається за допомогою одоративних прикметників з позитивною конотацією *ароматний, духмяний, запашиий і пряний* у 7-ми ЛСВ (2,21 %) на позначення сортів насіннячкових (яблук) і кісточкових (слив) культур, ягідних культур, сортів деревних ліан (винограду), а також і деревних ліан, наприклад: *малина 1* [СУМ, IV, 607] („рослина з запашиними ягодами”), *мірабель* [СУМ, IV, 745] („сорт сливи з ароматними плодами”), *перець 2* [СУМ, VI, 318] („рослина, а також її плоди з пряним запахом”). У ЛСВ *лимонник* [СУМ, IV, 486] („рослина з плодами, що мають запах лимона”) ця сема, розкриваючи зміст внутрішньої форми слова, реалізується за допомогою порівняння запаху плодів екзотичної листяної рослини з плодами цитрусової культури.

Сема ‘характеристика плодів за міцністю’ властива одному ЛСВ (0,32 %) *катальпа* [СУМ, IV, 117] („дерево, що має грубі стручки”).

Сема ‘характеристика плодів за тактильними відчуттями’ наявна в одному ЛСВ (0,32 %) *тиролька 1* [СУМ, X, 121] („сорт яблуні, а також її плід з гладенькою шкуринкою”).

Наявність семи ‘придатність / непридатність плодів для харчування людини’ характеризують 28 ЛСВ (8, 83 %) на позначення насіннячкових, кісточкових, екзотичних насіннячкових і кісточкових, цитрусових і ягідних культур, некультивованих листяних рослин, некультивованих екзотичних рослин, деревних сукулентів, наприклад: *антика* [СУМ, I, 50] („вид вишні з плодами, непридатними для споживання”), *Δ вовче лико* [СУМ, I, 712] („рослина з отруйними ягодами”), *лохина* [СУМ, IV, 550] („рослина з їстівними ягодами”), *фінік 1* [СУМ, X, 599] („дерево з поживними плодами”).

Сема ‘смак плодів’ (у 18-ти ЛСВ, або 5,69 %) реалізується в назвах насіннячкових культур та їхніх сортів (груш, яблук), кісточкових культур та їхніх сортів (вишень), екзотичних кісточкових і ягідних культур, екзотичних дерев і деревних ліан, сортів деревних ліан (винограду), некультивованих листяних рослин, які мають солодкі, кисло-солодкі, кислуваті, кислі, терпкі та гіркі на смак плоди, наприклад: *аїрус 1* [СУМ, I, 18] („рослина з кисло-солодкими ягодами”), *барбарис 1* [СУМ, I, 104] („чагарник з кислуватими ягодами”), *калина 1* [СУМ, IV, 76] („рослина, що має гіркі ягоди”).

Сема ‘період дозрівання плодів’ (у 18-ти ЛСВ, або 5,69 %) стосується назв сортів насіннячкових культур (груш, яблук), плоди яких досягають влітку, восени або можуть зберігатися й узимку, наприклад: *дуля 1* [СУМ, II, 434] („літній сорт груш”), *кальвіль 1* [СУМ, IV, 80] („зимовий сорт яблуні”), *путівка* [СУМ, VIII, 403] („осінній сорт яблуні”). У ЛСВ на позначення сортів насіннячкових культур *спасівка 2* [СУМ, IX, 492] ця сема вказує на час літнього релігійного посту, коли дозрівають такі яблука та груші. Сема

також реалізується в назвах сортів насіннячкових культур (яблук) і деревних ліан (винограду) за допомогою темпоральних прикметників *ранній* і *пізній*, наприклад: *мальвазія* [СУМ, IV, 614] („сорт раннього винограду”) і *пармен* [СУМ, VI, 71] („сорт яблуні з пізніми плодами”).

Сема *‘галузь використання (застосування) плодів’* наявна в 14-ти ЛСВ (4,42 %) на позначення кісточкових, екзотичних кісточкових і ягідних культур, екзотичних деревних ліан, сортів деревних ліан (винограду), некультивованих листяних рослин, плоди яких використовують у кондитерській, хімічній промисловості, виноробстві та пивоварінні, офіційній і народній медицині, наприклад: *актинідія* [СУМ, XI, 665] („рослина з ягодами, які використовують у кондитерській і харчовій промисловості та народній медицині”), *аліготе 1* [СУМ, XI, 665] („сорт винограду, який використовують для виготовлення білих столових вин і коньяків”), *крушина* [СУМ, IV, 379] („рослина, ягідки якої використовуються в медицині як проносне”).

Сема *‘соковита м’якоть плодів’* реалізується у 9-ти ЛСВ (2,84 %) на позначення сортів насіннячкових (яблук) і кісточкових культур (слив), екзотичних горіхоплодових культур, сортів деревних ліан (винограду), некультивованих куштових рослин та хвойних рослин, наприклад: *мускатник* [СУМ, IV, 831] („м’ясисті плоди”), *шпанка 1* [СУМ, XI, 515] („вишня з соковитими ягодами”).

У складі 3-х ЛСВ (0,95 %) на позначення кісточкової культури, некультивованої листяної рослини та листяної рослини-екзота реалізується сема *‘характеристика плодів за наявністю специфічних речовин’*, наприклад: *Δ хлібне дерево* [СУМ, XI, 80] („дерево, плоди якого містять крохмаль, цукор, жирну олію, вітаміни”), *штішина 1* [СУМ, XI, 455] („плоди багаті на вітамін С, цукри, органічні кислоти, каротин, пектинові та інші речовини”).

Сема *‘характеристика плодів за відсутністю насіння’* стосується одного ЛСВ (0,32 %) *кишмиш* [СУМ, IV, 158] („сорт винограду без насіння”).

Сема *‘спосіб поширення плодів’* наявна в одному ЛСВ (0,32 %) *перекотиполе* [СУМ, VI, 203] („рослина, яка після досягання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння”).

Наявністю семи *‘оцінна характеристика плодів’* характеризуються 4 ЛСВ (1,26 %) на позначення сортів насіннячкових культур (яблук), сортів деревних ліан (винограду) та декоративних кущів: *анорт 1* [СУМ, I, 55] („один з кращих осінньо-зимових сортів яблунь”), *коралина²* [СУМ, IV, 285] („кущ з гарними ягодами”), *ранет* [СУМ, VIII, 448] („високоцінний сорт яблунь”), *шасла* [СУМ, XI, 419] („сорт винограду з ніжними ягодами”).

Недолік семантизації похідних слів у СУМі в першу чергу полягає в порушенні принципів відображення структурно-семантичної співвідносності деяких мотивованих слів з їхніми мотивуючими. Саме тому тлумачення ЛСВ *бере 1* „багаторічне садове дерево — груша” [СУМ, I, 158], *китайка² 1* „морозостійкий сорт яблуні з невеликими плодами” [СУМ, IV, 155], *плющ* „повзуча рослина, що чіпляється за опору, по якій в’ється” [СУМ, VI, 601] і *сунічник 3* (*Arbutus L.*) „вічнозелене дерево або кущ із шкірястими листками й білими, зрідка рожевими квітками” [СУМ, IX, 842] можна вважати невдалими, бо в них не виділені ознаки-домінанти, за якими ці рослини отримали свої назви. У таких визначеннях відсутні диференційні компоненти, які пов’язують лексичне значення слів з їхньою внутрішньою формою і саме в яких закладені ознаки, що виділяють ці лексеми з ряду інших у межах ЛСК „Назви деревних рослин”: для ЛСВ *бере 1* [СУМ, I, 158] домінуючою має бути ознака „смак плоду”, для ЛСВ *китайка² 1* [СУМ, IV, 155] — ознака „колір плоду” або „ареал поширення рослини”, для ЛСВ *плющ* [СУМ, VI, 601] — ознака „непридатність плодів для харчування людини” або „галузь використання плодів” (у медицині), а для ЛСВ *сунічник 3* [СУМ, IX, 842] — ознака „тип плоду”.

Внутрішня форма лексеми *бере* (з франц. *beurré*, букв. — масляний) пов'язана із соковитим м'якушем, що ніби тане в роті (як масло)" [СІС, 78]. Семантичний омонім *китайка*² 1 [СУМ, IV, 155] зумовлений ЛСВ *китайка*¹ "первісно — густа, переважно синя шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина, яку виробляли в Росії" [СУМ, IV, 155]. Ці омоніми виникли, очевидно, в результаті втрати асоціативного зв'язку між значеннями полісемічного слова, а саме метафоричних відношень між первинним і похідними значеннями візуальної подібності за кольором червоної шкірки плодів рослини до бавовняної тканини, або утворилися паралельно від однієї твірної основи *китай-* за допомогою багатозначної суфіксальної морфеми *-к(а)*: ЛСВ на позначення сорту насіннячкової культури зумовлений назвою географічної території, де він вперше з'явився й почав культивуватися. Дендронім *плющ* є лексемою праслов'янського походження (*pljuščь), паралельною польському *bljuščь* від „блшовати". Ці назви зумовлені бловотними властивостями, неприємним смаком ягід плюща [ЕСУМ, 4, 461]. Внутрішня форма похідного утворення *сунічник* 3 [СУМ, IX, 842] мотивується зовнішньою подібністю плодів цієї рослини-екзота до ягідних, яскраво-червоних, зверху з численними сім'янками плодів поширеної майже на всій території України ягідної рослини *суніци*. Тому в тлумачних словниках варто подати такі формули дефініцій, що чітко фіксують структурно-семантичні ознаки похідних слів, у яких закладені якісно-розпізнавальні характеристики предмета. Пор., наприклад, з дефініцією ЛСВ *бульденеж* 1 (*Viburnum opulus* var. *sterile*) „кущова декоративна рослина з великими кулястими суцвіттями білих квіток" [СУМ, I, 254], у якій лексичне значення слова повністю розкриває зміст внутрішньої форми слова (франц. *boule de neige* — снігова грудка).

Отже, у прийомах визначення дендронімів у СУМі відобразилася троїста належність назв деревних рослин: до системи загальноживаної лексики (власне лінгвістичний фактор), до ботанічної термінології та класифікації, а також до агрономічної класифікації, підказаної господарським досвідом людини (екстралінгвістичні фактори).

Словникове тлумачення містить не довільний набір об'єктивної інформації про деревну рослину, а лише відфільтровані лінгвістичною компетенцією семантичні компоненти, необхідні й достатні для розуміння позначеної лексемою реалії. У лексикографічній практиці дефініції дендронімів мають бути представлені у вигляді мінімального набору сем, який дозволив би легко розпізнати предмет позамовної дійсності й зрозуміти за допомогою ряду асоціацій значення назв деревних рослин.

Література

1. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. — М.: Наука, 1990. — 107 с.
2. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1989. — 216 с.
3. Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). — М.: Высшая шк., 1983. — 127 с.
4. Основы компонентного анализа: Учебное пособие / Под ред. Э. М. Медниковой. — М., 1969. — 98 с.
5. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. — 171 с.
6. Українська мова. Енциклопедія. — К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2000. — 752 с.
7. Цветков Н. В. К методологии компонентного анализа // Вопросы языкознания. — 1984. — № 2. — С. 61–71.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М.: БСЭ, 1998. — 685 с.

Джерела

- ЕСУМ, 4 Етимологічний словник української мови: У 7 т. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 4. — 656 с.
- СІС Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарпуга. — К.: Наук. думка, 2000. — 680 с. — (Словники України).

СУМ

Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. I–XI.

Уляна Міщук*

Інститут української мови НАНУ (Київ)
УДК 811.161.2 М 71

СЛОВНИК МОВИ ШЕВЧЕНКА: БАЧЕННЯ ТВОРЧОГО СВІТУ ПИСЬМЕННИКА

У статті зроблено спробу аналізу лексикографічного опрацювання мови творів Т.Шевченка. Описано особливості побудови Словника мови Шевченка на макро- та мікроструктурному рівні. На основі зіставного аналізу із загальномовними словниками та шляхом вибіркового опрацювання ілюстративного матеріалу зроблено певні висновки щодо доцільності укладання лексикографічної праці такого типу лише за принципом довідковості. Запропоновано модель ідеографічного словника.

В українській лексикографічній практиці словники авторської мови мають порівняно недавно традицію. До створення робіт такого жанру дослідники почали звертатися щойно у 2-й половині минулого століття з метою вичерпного опису й характеристики ідіолектів видатних письменників.

Для української науки першим у цій галузі став “Словник мови Шевченка” у 2-х томах (далі – Словник). Зважаючи на те, що будь-який загальномовний словник передбачає відображення лексичного складу літературної мови здебільшого у загальних рисах, можна з певністю стверджувати, що поетичні словники ставлять перед мовознавцями значно ширші завдання – репрезентувати творчий світ письменника в усіх його виявах. Такі праці є яскравими виразниками авторського ідіолекту, втіленого передовсім у слові образному, емоційному, настроєвому, чутливому до змін, які відбуваються в житті його творця. Словники такого типу не можуть перебувати поза мовною особистістю, а отже, й поза свідомістю та поетичною сутністю самого автора.

Щодо “Словника мови Шевченка”, то, як зазначає відповідальний редактор Словника доктор філологічних наук В. Ващенко, значення цієї праці не обмежується лише лінгвістичними інтересами. “У своїй основі він [Словник] може бути схарактеризований як довідник, що повинен задовольнити широкі запити філологічної науки. Не будучи енциклопедичним, “Словник мови Шевченка” подає загальні науково-популярні відомості й матеріали і може бути використаний при розв’язанні різноманітних наукових та практичних завдань в усіх ділянках гуманітарної освіти” [3, V].

“Словник мови Шевченка” багатий на систематизовані матеріали для вивчення історії української літературної мови, вони є не лише відображенням епохи поета, але й вказують на окремі зміни та перетворення в мовному складі. Особливістю Словника є те, що в ньому подано всебічну характеристику кожного Шевченкового слова (як повнозначного, так і службового) у семантичних та формальних виявах.

Щоб охарактеризувати Словник у структурному аспекті, розглянемо два рівні його ієрархії: **макро-** та **мікроструктуру**. Під **макроструктурою** розуміємо все те, що визначає словник як самостійну систему: опрацювання принципів побудови та укладання, способи творення реєстру, з’ясування характеру лексики, ремаркування, принципи відбору ілюстративного матеріалу, вироблення метамови тощо. **Мікроструктурний** рівень передбачає розв’язання проблем словникової статті: її

---

* © У. Міщук, 2006